

NEJEDNAKOST KAO DRUŠTVENA PRAKSA

Uvod

Prema saznanjima, deset do petnaest procenata ukupne svetske populacije ima neki oblik onemogućavanosti.¹ Kako je Damjan Tatić u uvodu svoje studije *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom* iz 2011. godine zapisao: „[U] svetu je tada živelo oko 650 miliona osoba sa nekim oblikom invaliditeta” (Tatić, 2011: 14). Takođe je, u istom tekstu, konstatovao da kada se uzmu u obzir i članovi porodica tih osoba, to znači da skoro dve milijarde ljudi, na neki način, indirektno oseća posledice invaliditeta.

Izgleđ sveta u kojem živimo nepovratno se menja. Slušni aparati, kolica, različite vrste proteza, rampe na ulazima u građevinske objekte i vozila gradskog saobraćaja, softveri pomoću kojih slepe i slabovide osobe koriste kompjutere i smartfone, postali su deo naše svakodnevice i sve se više brišu barijere između života osoba sa i bez invaliditeta. Osoba s invaliditetom ili onemogućavana osoba može postati svako od nas. Profesor engleskog jezika i teoretičar invalidnosti Majkl Dejvidson u tekstu pod nazivom „Univerzalni dizajn – uticaj invaliditeta u doba globalizacije” zapisao je „da je invaliditet jedna identitetska kategorija koju ćemo svi usvojiti ukoliko poživimo dovoljno dugo” (Dejvidson, 2021: 66). Pitanje invalidnosti, odnosno onemogućenosti, jeste pitanje savremenosti, sadašnjeg trenutka. Sama činjenica da se broj onemogućavanih osoba ili osoba s invaliditetom stalno povećava, ukazuje na zaključak da je „invaliditet krovni identitet zbog njegove sveprisutnosti i fluidnosti, usled njegovog premošćavanja rasnih, seksualnih, rodnihi kategorija, i da on predstavlja izazov celokupnim politikama identiteta” (2021: 66). Ipak, živeći u svetu u kojem onemogućavane osobe postaju vidljivije, jer se njihov položaj u društvu poboljšava, ne smemo smetnuti s uma da su te osobe bile jedna od najugnetavanijih grupacija u istoriji čovečanstva. One su vekovima bile izopštavane, zatvarane, posmatrane, tretirane, institucionalizovane, diskriminisane, kao nijedna druga

¹ Termin onemogućavanost se polako uvodi u srpski jezik. Po preporuci prevoditeljke Dragane Marković, s kojom sam sarađivao pripremajući temat „Studije invalidnosti” (časopis za književnost, filozofiju i društvenu teoriju *Rizom*, 2021. godine) uveli smo termin *onemogućavanost*. Naime, reč *disability*, koja se u našem jeziku do sada prevodila kao invaliditet, zapravo na engleskom označava ograničenja koja su posledica društva koje ne uvažava potrebe osoba s invaliditetom i sistemski nameće različite barijere kao što su institucionalna diskriminacija, predrasude, nepristupačnost okruženja, segregacija u sistemima obrazovanja, socijalne zaštite i zapošljavanja, i sl. Otuda potreba da se ova reč prevodi kao onemogućavanost/onemogućenost. U svom tekstu ću koristiti ovaj termin kao i termin invaliditet, odnosno onemogućavane osobe i osobe s invaliditetom s obzirom na to da se u većini ranije objavljenih tekstova na koje ću se pozivati upotrebljava termin invaliditet i osoba s invaliditetom.

manjinska grupa, a to traje i danas. Ako se sagleda položaj onemogućavanih osoba kroz različite istorijske periode, lako je uočiti nejednakost kao društvenu praksu koja ih permanentno isključuje iz redovnih životnih tokova.

U ovom tekstu ću na primerima aktivizma žena sa invaliditetom, koje deluju u Novom Sadu, pokušati da prikažem različite načine borbe za smanjenje nejednakosti kao društvene prakse u pravcu stvaranja jednakih mogućnosti za učešće u različitim sferama društvenog života u jednom gradu u tranziciji, koji se nalazi u jugoistočnoj Evropi. U tekstu ću pisati o tri publikacije u kojima su objavljeni intervjui sa ženama s invaliditetom koje su aktivne u organizacijama unutar pokreta onemogućavanih osoba u Novom Sadu i o kreativnom procesu pisanja zajedničke pesme u kojoj se žensko iskustvo onemogućenosti preoblikovalo na kreativan način.

Studije onemogućenosti

Iako je fenomen onemogućenosti bio prisutan kroz čitavu istoriju čovečanstva, o njemu na kritičko-teorijski način počinje da se promišlja tek u poslednjih četrdesetak godina. Kritička teorija onemogućenosti referiše na raznoliki set teorijskih pristupa. Njen zadatak je da analizira onemogućenosti, odnosno invalidnosti kao kulturne, istorijske, socijalne fenomene. Teorija onemogućenosti je u direktnoj vezi sa studijama onemogućenosti.

Studije onemogućenosti su svoje začetke imale osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka, a punu ekspanziju doživljavaju početkom dvehiljaditih. U prvim dekadama dvadeset prvog veka na brojnim poznatim univerzitetima širom sveta (ponajpre u zemljama anglosaksonskog govornog područja) otvaraju se katedre za studije invalidnosti. Da bismo na dobar način definisali šta su to studije onemogućenosti, moramo prvo utvrditi šta one nisu. Studije onemogućenosti nemaju veze sa medicinom, rehabilitacijom, fizikalnom ili okupacionom terapijom i nisu profesionalno orijentisane prema lečenju, prevenciji ili tretmanu onemogućenosti. Kako je na svom blogu zapisao aktivista i teoretičar onemogućenosti Radoš Keravica, „za razliku od starijih naučnih disciplina poput medicine, defektologije, razvojne psihologije, studija rehabilitacije ili specijalnog obrazovanja koje problem lociraju u pojedincu i njegovom invaliditetu, studije onemogućenosti problem lociraju u društvu tražeći strukturne uzroke marginalizacije osoba sa invaliditetom i onemogućavanja njihovog ravnopravnog učešća u društvu” (Keravica, 2022). Zapravo, studije ili teorija onemogućenosti su po svom karakteru interdisciplinarne i obuhvataju širok spektar humanističkih disciplina: studije književnosti, istoriju umetnosti, filozofiju, sociologiju, istoriju, geografiju, pravo, ekonomiju, studije kulture, postkolonijalne studije, lingvistiku, rodne studije, kvir teoriju, političke nauke, medijske studije, arhitekturu... U svojim programima one istražuju zajedničko iskustvo različitih grupa osoba s invaliditetom: s oštećenjem vida i sluha, onih koji koriste kolica ili imaju probleme s kretanjem, hronični bol, probleme u učenju.

Sve navedeno podudara se s onim što uokviruje socijalni ili model onemogućenosti nastao kao odgovor na sve dotadašnje pristupe. Čini se da različiti istraživači onemogućenosti imaju različite klasifikacije modela invalidnosti. Teoretičari invalidnosti Klapton i Fiddžerald izdvajaju religijski, medicinsko-genetski i socijalni model. Damjan Tatić, na primer, u okviru socijalnog modela pristupa invalidnosti izdvaja Nađijev model, biopsihosocijalni model i model procesa nastanka invalidnosti – Kvebeška klasifikacija. Ipak u aktivističkoj praksi su se izdvojila dva osnovna pristupa invalidnosti: medicinski model onemogućenosti i socijalni model onemogućenosti. U teorijskim tekstovima imamo različita gledišta o nastanku socijalnog modela onemogućenosti. Ipak, svi relevantni autori se slažu da je on nastao u poslednjim decenijama dvadesetog veka, tokom razvoja različitih oblika aktivizma pokreta onemogućavanih osoba (Tatić, 2011: 21–29).

Socijalni model onemogućenosti vs. medicinski model onemogućenosti

Socijalni model onemogućenosti (prema teoretičaru onemogućenosti Tomu Šekspiru) proizašao je iz intelektualnih i političkih diskusija Unije fizički oslabljenih protiv segregacije (*Union of Physically Impaired Against Segregation*, UPIAS) koja je nastala u Velikoj Britaniji. UPIAS je bila mala, ekstremna grupa onemogućenih ljudi, koji su bili pristalice marksizma, a protivnici liberalnih i reformističkih kampanja mejnstrim organizacija osoba s invaliditetom kao što su Grupa za ostvarivanje prava na invalidninu (*Disablement Income Group*) i Udruženje osoba s invaliditetom (*Disability Alliance*). U skladu s njihovom proklamovanom politikom (usvojena u decembru 1974. godine), cilj UPIAS-a bio je da se umesto segregacionih objekata stvore mogućnosti kako bi osobe s oštećenjima u potpunosti mogle da učestvuju u društvu, žive samostalno, imaju posao i potpunu kontrolu nad sopstvenim životom. Osnovno polazište u teoriji onemogućenosti jeste da se medicinski i socijalni model invalidnosti razlikuju po tome što socijalni model definiše invalidnost kao društvenu tvorevinu, dok ga medicinski određuje kao problem pojedinca. U tekstu „Socijalni model invalidnosti” teoretičar onemogućenosti Tom Šekspir pravi razliku između oštećenosti i invaliditeta, odnosno onemogućenosti. Prema Šekspiru, oštećenje treba razlikovati od invaliditeta. Oštećenje je individualno i privatno, invaliditet je stvar društvene strukture i javnosti. Dok lekari i profesije bliske medicini teže da poprave oštećenje, stvarni prioritet jeste prihvatanje oštećenja i otklanjanje invaliditeta. Ovde postoji analogija sa feminizmom i razlikovanjem biološkog pola (muški i ženski) i socijalnog roda (maskulino i feminino). Invalidnost je, poput roda, kulturološki i istorijski specifičan fenomen, a ne univerzalna i nepromenljiva suština (Šekspir, 2021: 5).

Medicinski model predstavlja stav koji posmatra invaliditet kao medicinski problem koji treba da se reši, ili kao bolest koju treba „izlečiti”. Razvojem medicine, razvio se i stav da osobu i stanje u kome se nalazi („oštećene”, „bolesne”) treba „popraviti” i „izlečiti” ko-

rišćenjem medicinskih intervencija, terapija i rehabilitacija. U tom procesu ključnu, a ponekad i jedinu ulogu imaju različiti profesionalci i stručne službe, a katkad i dobrotvorne ustanove koje samarićanski brinu o onemogućenim osobama. Medicinski model definiše osobe s invaliditetom prema njihovom stanju i oštećenju, fokusiran je na pojedince i ne uzima u obzir fizičke i socijalne barijere i stavove koji doprinose odnosu zajednice prema osobama s invaliditetom.

Nasuprot tome, socijalni model posmatra invaliditet kao posledicu uticaja fizičkih, komunikacionih i društvenih prepreka i stavova koji onemogućavaju učešće osoba s invaliditetom u životu zajednice ravnopravno s drugima. Unapređenje kvaliteta života u okviru ovog modela usmereno je na uklanjanje barijera koje stvara društvo ili koje postoje u okruženju i koje ograničavaju osobu u učešću u zajednici i ostvarivanju ljudskih prava. Socijalni model se zasniva na izjednačavanju mogućnosti, nediskriminaciji i uvažavanju različitosti. Kroz prizmu medicinskog modela, onemogućena osoba se percipira kao bespomoćna, pasivna, zavisna od drugih, a o njoj brinu medicinski radnici, doktori, stručnjaci i članovi porodice, dok se socijalni model onemogućenosti koristi kao alatka za promenu okruženja, vrednosnih stavova drugih, otklanjanje svih barijera i stvaranje zajednice jednakih šansi u kojoj će onemogućena osoba biti ravnopravan građanin u društvu (Mirić, 2019).

Onemogućavane osobe i ljudska prava i aktivizam

Nezaobilazno pitanje koje se tiče poboljšavanja položaja onemogućavanih osoba i svakog aktivizma jeste i pitanje ljudskih prava. Sam socijalni model invalidnosti baziran je na ljudskim pravima, nasuprot medicinskom modelu koji se zasniva na principima dobroćinstava i sažaljenja. Kako je zapisao Damjan Tatić, „osobama sa invaliditetom pripadaju sva ljudska prava i slobode koja su i svim ljudskim bićima garantovana pravnim aktima opšte važnosti, bilo da je reč o dokumentima međunarodnog javnog prava ili o propisima unutrašnjeg prava” (Tatić, 2011: 51). Usvojen je niz dokumenata međunarodnih institucija Ujedinjenih nacija, Evropske unije, Saveta Evrope, propisa zemalja Latinske Amerike, Azije i Afrike o zaštiti prava osoba s invaliditetom. U Srbiji je takođe na nacionalnom nivou usvojeno nekoliko zakona o sprečavanju diskriminacije osoba s invaliditetom. Na zasedanju Generalne skupštine UN u Njujorku, 13. decembra 2006. godine, usvojena je Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (koju je i naša zemlja ratifikovala), a koja, pored opštih načela, govori o jednakosti i zabrani diskriminacije, ženama s invaliditetom, deci s invaliditetom, podizanju svesti, pristupačnosti, pravu na život, ravnopravnosti, ličnoj slobodi i bezbednosti, pravu na slobodu, o samostalnom životu i uključivanju u zajednicu... Ipak, zakoni sami po sebi nisu dovoljni. U tom smislu, mogli bismo se pozvati na knjigu Aksela Honet *Borba za priznanje – gramatika društvenih sukoba*, u kojoj ovaj autor, u odeljku „Zločin i običajnost: Hegelova inovacija na polju teorije intersubjektivnosti”, pozivajući se na poznatog filozofa, piše o običajnosti:

Hegel je vrlo ciljano odabrao pojam „Sitte” (običaj) da bi jasno pokazao kako čvrstu osnovu za uživanje proširene slobode ne mogu da ponude ni zakoni koje propisuje država, ni moralna ubeđenja izolovanih subjekata, već samo stavovi koji se ispoljavaju intersubjektivno. (Honet, 2009: 20)

Shodno tome, pored zakonskog okvira koji je nužan da bi se poboljšao položaj osoba s invaliditetom, neophodan je i aktivizam u okviru pokreta onemogućavanih osoba, kako bi se promenilo okruženje. Običajnost o kojoj piše Hegel sastoji se u permanentnom delovanju u kojem se teorija onemogućenosti i aktivizam međusobno prepliću i nadopunjavaju.

U prvim dekadama dvadeset prvog veka učinjeni su brojni koraci na planu unapređenja prava onemogućavanih osoba u samoj Srbiji, kao i na našim prostorima. Kroz rad i delovanje mnogih nevladinih organizacija, aktivista i aktivistkinja vidljivo je unapređen položaj osoba s invaliditetom u Srbiji i regionu zapadnog Balkana, što se očituje u npr. uklanjanju arhitektonskih barijera, izgradnji rampi, uvođenju servisa personalne asistencije i drugih vidova podrške, promeni zakonske regulative u cilju unapređenja ljudskih prava. Novi Sad prednjači u aktivizmu u cilju poboljšanja položaja osoba s invaliditetom. Okvir socijalnog modela otvara veliki prostor i predstavlja osnovno polazište za različite oblike aktivizma unutar pokreta onemogućavanih osoba. U samom manifestu IM-PACT 21,² Neformalne inicijative za aktivizam i osnaživanje onemogućavanih mladih, aktivističke prakse su široko obuhvaćene i objašnjene. U delu manifesta naznačenom kao Aktivizam „za sve” potpisnici manifesta saopštavaju:

Smatramo da je aktivizam važan deo našeg identiteta i života i da aktivizam može da postoji u različitim formama koje bi trebalo prepoznati, uvažiti, vrednovati, i negovati. Te forme aktivizma mogu biti kreiranje umetničkih sadržaja sa aktivističkim porukama, objavljivanje tekstova i mišljenja u različitim formama (npr. blog, potkast, esej i sl.), deljenje ličnih iskustava, analize i predlozi javnih politika, pružanje mentorske, vršnjačke podrške ili pravne pomoći, protesti i javna okupljanja i dr.

I zaista, u dvadesetogodišnjoj aktivističkoj praksi u okvirima socijalnog modela onemogućenosti imamo gotovo sve forme aktivizma, koje su naznačene u manifestu. Različiti projekti, kampanje širokih razmera, tribine, seminari, radionice, obuke, akcije zagovaranja uticali su da dođe do postepenog poboljšanja položaja osoba s invaliditetom. U različite oblike aktivizma spadaju i zajedničke akcije zagovaranja za finansiranje usluga personalne asistencije.

Posebnu ulogu u svemu tome imali su kultura, umetnost, književno stvaralaštvo, o čemu svedoče i mnogi događaji, performansi, predstave, pozorišne i filmske radioni-

² Neformalna grupa mladih aktivista/-kinja s invaliditetom i saveznika/-ca bez invaliditeta, koji se udružuju radi zajedničkog delovanja za unapređivanje društvenog položaja svih osoba s invaliditetom, odnosno onemogućavanih osoba koja povremeno organizuje zajedničke onlajn diskusije na različite teme koje se tiču onemogućavanih osoba (v. <https://www.facebook.com/inicijativa.mladih21/>).

ce u kojima su učestvovalе osobe sa i bez invaliditeta. Sve se to odvijalo uz podršku organizacija civilnog društva i kulturnih institucija. U nastavku teksta govoriću o primerima oblika aktivizma žena s invaliditetom na novosadskoj sceni u tri štampane publikacije: *Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini* (2009), *Žene koje menjaju stanje stvarnosti* (2018) i *Zapisi iz karantina* (2020). U posebnom delu biće analizirana i zajednička pesma korisnica usluge personalne asistencije pod nazivom „Bez asistencije nema egzistencije”,³ radi prikupljanja sredstava za servis personalne asistencije u Novom Sadu.

Žene s invaliditetom u okviru pokreta onemogućavanih osoba

Motor aktivizma u protekle dve decenije u Novom Sadu u pokretu onemogućavanih osoba koji je doveo do velikih pomaka u domenu pristupačnosti, obrazovanja, uvođenja servisa personalne asistencije, promeni zakonske regulative pravne pomoći i drugih vidova podrške su činile i čine žene. U Novom Sadu deluje nekoliko nevladinih organizacijama na čijem su čelu žene sa invaliditetom: Centar „Živeti uspravno”⁴ čija je predsednica mr Milica Ružičić Novković, Organizacija za podršku ženama sa invaliditetom „Iz kruga – Vojvodina”⁵ na čijem je čelu izvršna direktorka Svjetlana Timotić i Kreativno-afirmativna organizacija „Kao Parnas”⁶ čija je predsednica Miliesa Milinković, Jelena Radović – predsednica Udruženja za dečju i cerebralnu paralizu „Sunce”.⁷ Uprkos tome, onemogućavane ili žene s invaliditetom suočavaju se s različitim vrstama diskriminacija i prepreka kako u samom životu, tako i u aktivizmu. Pre nego što bilo šta kažem povodom toga, treba imati u vidu neke činjenice.

Žene s invaliditetom su kroz istoriju zapostavljane u studijama onemogućenosti, feminističkim učenjima i važnim pitanjima koja ih se tiču i uglavnom su bile ignorisane u pokretu za prava onemogućavanih osoba kao i u ženskom pokretu. Teoretičarka onemogućenosti Miliesa Milinković i jedna od najznačajnijih aktivistkinja na novosadskoj sceni je u svom radu pod nazivom „Žena sa invaliditetom na filmu kao metafora upornosti i slabosti” zapisala da „iako su i muškarci i žene sa invaliditetom subjekti diskriminacije po osnovu svoje invalidnosti, žene sa invaliditetom su i više od toga jer je ta diskriminacija dvostruka: po osnovu pola (roda) i po osnovu invalidnosti” (Milinković, 2021). Sagle-

³ Pesma „Bez asistencije nema egzistencije” objavljena je na sajtu Portal o invalidnosti (<http://portalo-invalidnosti.net/2019/12/prva-pesma-o-personalnoj-asistenciji-napisana-na-srpskom-jeziku/>) u elektronskom, a zatim i u štampanom obliku u časopisu za književnost, filozofiju i društvenu teoriju *Rizom* (2021: 150).

⁴ <https://www.czuns.org/>

⁵ <https://izkrugajvojvodina.org/>

⁶ <https://kaoparnas.org/>

⁷ Treba nabrojati i druge značajne žene sa i bez invaliditeta koje svojim aktivizmom doprinose pokretu onemogućavanih osoba u Novom Sadu: Ljiljana Čakmak, Tatjana Stojišić Petković, Marija Vrebalov Đorđević, Marijana Čanak, Tatjana Đurić, Maja Tomić, Dragana Marković, Veronika Mitro, Milica Veljković...

davajući položaj žena s invaliditetom, kako u pokretu onemogućavanih osoba, tako i u svim sferama života, lako je uočiti nejednakost kao društvenu praksu.

Uprkos tome, studije u oblasti invalidnosti tradicionalno koriste jednostran pristup u istraživanju života osoba sa invaliditetom, zapostavljajući ispitivanje uticaja rodne karakteristike na živote muškaraca i žena sa invaliditetom. Na polju invalidnosti još nije prepoznata kombinovana diskriminacija po rodnoj razlici i invalidnosti, sa kojom se suočavaju žene sa invaliditetom, a ni politika ni praksa u tom delu nisu prepreke za jednakost. (Rajkov, 2004: 3–4)

Žene s invaliditetom se posmatraju kao bespomoćne, detinjaste, zavisne, žrtve i pasivne. Tako se dodatno osnažio tradicionalni stereotip o ženama. Aš i Fajn sugerišu da je to možda jedan od razloga zašto su žene s invaliditetom isključene iz ženskih pokreta. One kažu da su ih „neinvalidne feministkinje isključile iz sestrinstva u naporu da stvore snažnije, kompetentnije i privlačnije ženske ikone” (2004: 4).

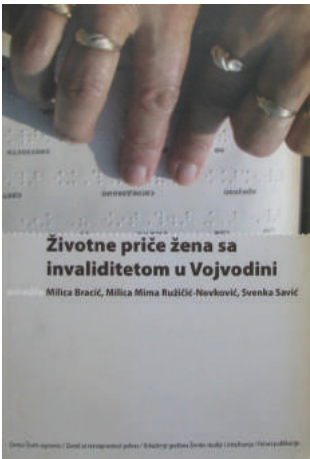
Jedan od oblika ispoljavanja aktivizma žena s invaliditetom jeste pisana forma, u vidu narativa, životnih priča, intervjua, dnevničkih zabeleški, u okviru aktivizma u pokretu onemogućavanih osoba. Međutim, u startu se postavlja ključno pitanje o načinima predstavljanja životnih narativa onemogućavanih osoba. Nije svejedno na koji način će neka osoba s invaliditetom predstaviti svoju životnu priču, ili način na koji će neko drugi pisati o njoj. Kako je zapazio profesor emeritus G. Tomas Kauser, direktor studija invalidnosti na Univerzitetu Hostif, „zastupljenost invalidnosti u kulturi nanela je štetu onemogućavanim osobama, delom i zato što su retko imali kontrolu nad slikom koja se o njima stvara”. Kako su u svom predgovoru za knjigu *Životne priče žena sa invaliditetom* zapisale priređivačice izdanja Milica Bracić, Milica Mima Ružičić Novković i Svenka Savić,

biografija, kao priča o životu i traganju za identitetom, treba da posluži emancipaciji i oslobađanju čoveka kroz prikaz nečijeg života. Važno je iz životnih priča žena sa invaliditetom sagledati načine na koje su one uspele da pokažu svoje vrednosti, prelazeći barijere koje im društvo nameće zbog invaliditeta i pola. Jasno je da treba učiniti sve da se otklone prepreke za njihovo društveno afirmisanje i pojavljivanje u javnosti. Podaci iz životnih priča žena pokazuju u čemu je vrednost njihovih karaktera u situaciji u kojoj se nalaze. Ove pripovedačice ne iznose samo svoje lične priče, već i priču zajednice, priču sopstvene kulture i tradicije, i određuju sebe kao pripadnice zajednice. (Bracić i dr., 2009: 8)

Sa druge strane, Svjetlana Timotić i Marijana Čanak su zapazile da „o ženama s invaliditetom najčešće pišu drugi, a njihove priče završavaju u krajnostima, krećući se iz marginalizacije u heroizaciju i nazad. Bez uvažavanja različitosti njihovih karaktera, u pozadini prividnog divljenja često je puko sažaljenje koje obezvređuje doprinose žena s invaliditetom” (Timotić, Čanak, 2018: 6). U tom smislu ni životne priče žena s invaliditetom, intervjui, dnevničke beleške više ne robuju stereotipima. Žene s invaliditetom više se ne doživljavaju kao nesposobne, neaktivne, neseksualne...

Kroz primere tri publikacije može se uočiti kako žene s invaliditetom kao subjekti životnih priča i jedne zajednički napisane pesme tokom onlajn mesindžer radionice izgrađuju sebe kao aktivistkinje spremne da deluju u konkretnim životnim situacijama u cilju promene okruženja i poboljšanja položaja onemogućavanih osoba. Njihov početni okvir predstavlja socijalni model onemogućenosti.

Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini

Prva publikacija o kojoj će biti reč u ovom tekstu objavljena je pod naslovom *Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini*. Knjigu su priredile Milica Bracić, Milica Mima Ružičić Novković i Svenka Savić. Cilj projekta je bio da se prikupe biografije žena sa invaliditetom koje žive u Vojvodini u različitim kulturnim, socijalnim jezičkim i ekonomskim prilikama, a koje svedoče svojim iskustvom o dvostrukoj diskriminaciji u našem društvu i mogućnostima prevazilaženja takve pozicije. Smatram da je izuzetno bitno skrenuti pažnju na ono što se ističe u predgovoru, a to je da

svojim životnim iskustvom žene sa invaliditetom rekonstruišu patrijarhalni društveni kontekst, u kojem se sve što je različito u društvu određuje kao manje vredno, pa ono otuda stvara i primenjuje mere za sankcionisanje različitosti. Ono što u njihovim iskustvima i životima ohrabruje jesu primeri dobre prakse – kako se barijere mogu prevazići. (Bracić i dr., 2009: 8)

Priredivačice su se takođe opredelile da jedan od kriterijuma za odabir žena s invaliditetom čije će životne priče ući u knjigu jeste da su to žene koje na različite načine rade na poboljšanju društvenog položaja osoba s invaliditetom (2009: 8).

Najstarija intervjuisana žena je Mara (1915), a zatim slede žene rođene između 1930. i 1950, Ana (1947) i Neza (1948). U grupu žena koje su rođene između 1950. i 1960. ulaze Brigita (1950), Eva (1952), Kristina (1954) i Ružica (1955). U grupu žena rođenih između 1960. i 1970. uvrštena je jedino životna priča Tanje rođene 1967. godine, a u grupu najmlađih žena ulaze priče Marije (1970) i Milice (1978).

Iz samog karaktera razgovora koji se nalaze u knjizi uočljivo je da se radi o obimnim životnim narativima i u pitanju je biografski metod koji podrazumeva nekoliko faza rada: odabir žene s invaliditetom sa kojom se vodi razgovor o svemu što ona želi da prepriča kao životno iskustvo; snimanje razgovora digitalnim rekorderom, odnosno digitalnom kamerom kada žena komunicira znakovnim jezikom; transkripcija snimljenog materijala u pisani tekst prema zadatim pravilima za transkripciju; redakcija i lektura teksta koji se zatim štampa. Svaka od životnih priča žena s invaliditetom u Vojvo-

dini može se čitati kao zanimljivo književno štivo, ali i kao tekst s aktivističkom porukom, iako u pričama preovlađuje narativ koji govori o onome što se dešavalo u prošlosti. U tekstovima su istaknute određene faze i momenti u životnim pričama koje su priređivačice izdvojile u predgovoru: *Detinjstvo, školovanje, uloga roditelja i uže porodice, kretanje i komunikacija, proces sticanja samostalnosti, brak i porodica, porođaj, majčinstvo, zaposlenje, predrasude o sebi i drugima, odnosi sa drugim osobama s invaliditetom, diskriminacija*. Većina intervjuisanih žena s invaliditetom piše i o sticanju invaliditeta, rehabilitaciji, školovanju, prihvatanju invaliditeta, ali i o braku, porodici, poslu, podizanju dece, aktivizmu u udruženjima osoba s invaliditetom i o širem političkom i društvenom aktivizmu. Iako je osnovni okvir za rad na ovoj knjizi bio socijalni model onemogućenosti, u gotovo svakoj životnoj priči ima i deo koji se tiče sticanja invaliditeta, lečenja, rehabilitacije, što uslovno rečeno spada u okvir medicinskog modela onemogućenosti.

Žene koje menjaju stanje stvarnosti

Drugu publikaciju takve vrste, pod naslovom *Žene koje menjaju stanje stvarnosti*, priredile su 2018. godine Svjetlana Timotić i Marijana Čanak u izdanju organizacije „Iz kruga – Vojvodina”. Publikacija nastaje devet godina nakon objavljivanja knjige *Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini*. Knjiga se sastoji od intervjua dvanaest žena s invaliditetom koje su odgovarale na sledeća pitanja, u okviru kojih su se ispitanice nadovezivale na sledeće rečenice: *Tri najvažnije stvari o meni, Kao devojčica, želela sam da budem... Oduvek me inspiriše... Za mene je aktivizam... Kako sam se angažovala u udruženjima... Najviše sam ponosna na... Od svih mojih osobina, za uspeh je ipak presudna... upornost. Od svih mojih osobina, za uspeh je ipak presudna... Najuspešniju saradnju ostvarivala sam sa... U narednoj godini rešena sam da...*

Iz samog karaktera tema može se uvideti da su narativi u ovoj u odnosu na prethodnu knjigu više okrenuti ka sadašnjem i budućem aktivističkom trenutku, nego pre-pričavanju priča iz prošlosti. Ako su u knjizi *Životne priče žena sa invaliditetom* opisivani momenti koji se mogu povezati s medicinskim modelom onemogućenosti (institucija, bolnica, rehabilitacionih centara...), projekat pod nazivom *Žene koje menjaju stanje stvarnosti* u potpunosti iskoračuje u socijalni model onemogućenosti i prikazuje intervjuisane žene prevashodno kao aktivistkinje koje menjaju stvarnost. U ovoj publikaciji one polako izlaze iz uloge žena s invaliditetom koje uvek iznova i od početka pričaju svoju životnu priču ne bi li bile vidljive u društvu. Sa godinama provedenim u pokretu one-

mogućavanih osoba ispitanice pričaju o vlastitom aktivističkom iskustvu u cilju promene okruženja. Publikacija paralelno preispituje položaj žene u invalidskim organizacijama i njihovu borbu za uklanjanje nejednakosti kao prakse unutar pokreta onemogućavanih osoba.

Svaka od žena s invaliditetom u knjizi daje odgovor na pitanje šta je za nju aktivizam: Tako, na primer, Neza Đukić odgovara:

Za mene je aktivizam [...] dati od sebe jednoj zajednici sve ono što bi ljudima pomoglo da bolje žive, da se lakše snađu i da više napreduju. Naročito volim kulturna zbivanja i na tom sam se planu mnogo davala. Organizovala sam naše dramske i muzičke grupe, želela sam da imamo nastupe na kojima ćemo publici preneti naše dobro raspoloženje i vedrinu. Ideja je dati sebe, dati od sebe sve ono što će nekome pomoći da bolje živi. (Timotić, Čanak, 2018: 10)

Za Ljiljanu Čakmak aktivizam je

želja da sebe i svoje okruženje popraviš; da doprineseš da se i ti i ljudi oko tebe bolje osećaju, što je moguće jedino ako su zadovoljni i samostalni, ako se bave stvarima koje vole. Cilj mi je da ljudi oko mene budu dobro raspoloženi i da sve bude u skladu. (2018)

A za Tatjanu Stojišić Petković,

balans je između želja, snova i realnih mogućnosti. Da bi aktivizam imao efekta, potrebno je da držimo visoko postavljene ciljeve, a da ujedno imamo čvrsto uporište u realnosti i da budemo opskrbljeni tolerancijom. U svetu gde je agresija odobrena, aktivizam ima konotaciju borbe. Ne podnosim tu reč! Aktivizam nije borba, nego zalaganje, mogućnost podrške, spajanje. Aktivizam unutar pokreta osoba sa invaliditetom umnogome je razjedinjen, usredsređen na prepreke i nedostatke – kao da jedni drugima zabadamo prste u oči. Potrebni su nam aktivisti koji su tolerantni. Tolerancija nije nedostatak autentičnog stava, niti manjak samopoštovanja, tolerancija je širina. Uplašena sam kada je u pitanju aktivizam na polju obrazovanja, jer sve više slušamo o tome kako inkluzija nije dobra. Niko u stvari ne uviđa kako je upravo inkluzija pokazala koliko je dece sa invaliditetom tu oko nas. (2018)

Sa druge strane, za Tanju Đurić

aktivizam je neminovnost [...] nekome je to život. Uzevši u obzir kako i gde živimo i uzevši u obzir da ipak nije dovoljno to što dišemo i jedemo, aktivizam je neminovnost. Ranije sam se možda više angažovala i zalagala kroz performanse i akcije, a sada to radim sopstvenim životnim stilom. Ne samo da ukazujem na drugačiju moguću sliku, nego jesam ta druga slika. Kako kroz performans, tako se i kroz svakodnevicu, u najbukvalnijem smislu, borimo za osnovna egzistencijalna prava osoba sa invaliditetom. (2018)

Publikacija *Žene koje menjaju stanje stvarnosti* u stvari je knjiga kratkih intervjuova o iskustvu delovanja žena s invaliditetom u okviru pokreta onemogućavanih osoba. S jedne strane, predstavlja svedočanstvo o aktivizmu u Novom Sadu, a s druge, putokaz za

budući rad aktivistkinja i aktivista mlađih generacija. Kako je to u knjizi *Žene sa invaliditetom* zapisala Gordana Rajkov, Pokret za prava osoba sa invaliditetom je takođe ignorisao pitanja od važnosti za žene sa invaliditetom i mnoge feministkinje sa invaliditetom su se žalile na mušku dominaciju u pokretu i mušku orijentaciju (Blackwell-Stratton, et al., 1988; Toews, 1985). Digan i Bruks (1985: 1) kritikovale su pokret za prava osoba sa invaliditetom zato što se većinom okreće muškarcima, dok se ženskim pitanjima, kao što je problem podizanja dece, posvećuje veoma malo pažnje. One ističu: „Kao i mnogi drugi pokreti za društvene promene, invalidski pokret često usmerava energiju ka prvenstveno muškim iskustvima” (Rajkov, 2004: 4). To feministkinjama s invaliditetom otežava učešće u invalidskom pokretu. Izrael i Makferson (1983: 20) ističu da se „feministkinje sa invaliditetom ne osećaju prijatno u invalidskom pokretu koji je često muški dominantan i povremeno očigledno seksistički” (2004: 4). Intervjuisane žene s invaliditetom govore o svom ženskom iskustvu rada u invalidskim organizacijama, na primer, Neza Đukić svedoči:

[K]oliko god se trudile, ipak su zapostavljene. Ovo je svet muškaraca i to se samo preslikava i na udruženja. U našim udruženjima retko kada izaberu ženu na neku važnu funkciju – osim ako nema muškaraca ili niko od njih to neće da radi. (Timotić, Čanak, 2018: 11)

Na isto pitanje, već pominjana direktorica festivala „Uhvati film” i teoretičarka invalidnosti Milesa Milinković odgovara:

Za razliku od muškaraca, žene u udruženjima osoba sa invaliditetom [...] rintaju, izvan rukovodećih pozicija i bez lovorika za zasluge. To je moj utisak o tradicionalnim udruženjima. Snaga pokreta za prava osoba sa invaliditetom u stvari je ženska snaga. Jake netradicionalne organizacije danas osnivaju, vode i u njima rade pretežno žene. Činjenica je da žene vuku promene – bilo da je to vidljivo ili ne. S druge strane, događa se da žene imaju stvarnu, čak i monopolističku moć, ali onda nemaju senzibilitet za pitanja žena s invaliditetom ili alternativne načine rada. (2018)

Dok Jelena Radović, predsednica Udruženja za dečju i cerebralnu paralizu „Sunce” ima malo drugačiji odgovor:

Žene i muškarci u našem udruženju [...] mogu sve podjednako, mada su žene u principu jače ličnosti, veoma često su obrazovanije i upornije od muških članova. Trenutno nam je aktuelan projekat „Ravnopravni u kuhinji” koji realizujemo kroz radionice kuvanja, na kojima je sada više muškaraca nego žena. S jedne strane, te aktivnosti su podrška za samostalan život, a ujedno plasiraju priču o ravnopravnosti. Većinu naših radionica vode žene, jer po svojoj prirodi imaju veću dozu razumevanja i strpljenja. Kada su osobe sa invaliditetom u pitanju, društvo je generalno sklono da tu ne pravi rodne razlike – svi smo pod istom kapom. Najvažnije je, ipak, koliko smo sami aktivni. (2018)

Zabeleške iz karantina

Treća publikacija o kojoj će u ovom tekstu biti reči objavljena je takođe u izdanju organizacije „Iz kruga – Vojvodina” 2020. godine. Knjiga *Zabeleške iz karantina* sadrži pisane iskaze žena s različitim vrstama invaliditeta o danima provedenim u kućnoj izolaciji. Ti tekstovi imaju karakteristike i dnevničkih zapisa (svaki je obeležen datumom kada je napisan), aktivističkih poruka, esejiziranja i promišljanja na različite teme (o invalidnosti i šire) u novonastaloj situaciji globalne pandemije.

Ako su u nekim prethodno objavljenim izdanjima organizacije „Iz kruga – Vojvodina” portreti, lične priče, samopredstavljanja, autobiografski momenti žena s invaliditetom bili u prvom planu, tekstovi iz ove

publikacije okrenuti su više trenucima u kojima su nastajali, konkretnom delovanju u situaciji izazvanoj virusom kovida.

U novonastaloj situaciji tokom pandemije možemo čitati o primerima aktivizma i problemima s kojima se sreću onemogućavane osobe u jednoj kriznoj situaciji koja je pogodila ceo svet, kada se žene s invaliditetom sreću sa višestrukim oblicima onemogućenosti.

Već u uvodnom tekstu, Svjetlana Timotić, jedna od priređivačica, piše o problemima s kojima se susreću žene s invaliditetom u svakodnevnom životu i kako se ti problemi još više usložnjavaju u vreme pandemije. Olja Ilikić, aktivistkinja iz Beograda za prava osoba s invaliditetom sa dvodecenijskim iskustvom u pružanju podrške ženama sa i bez invaliditeta koje su izložene nasilju i diskriminaciji, govori o drugačijem organizovanju života u vreme karantina, komunikaciji sa rodbinom i prijateljima preko interneta, o pomoći koju dobija od gerontodomačice i prelasku kod sestre, jer je gerontodomačica u mogućnosti da joj donese samo hleb i mleko bez ulaska u stan, a Irena Stojiljković, diplomirana defektološkinja i psihoterapeutkinja iz Novog Sada, u jednom delu teksta pominje i izazove s kojima se suočava kao gluva osoba pri čitanju s usana u novonastaloj situaciji, o volonterskom pružanju psihoterapeutske podrške putem mejla i o provođenju večeri sa suprugom i desetogodišnjim sinom uz društvene igre, dok, na primer, profesorica engleskog Dragana Marković piše o problemima koje ima kao korisnica personalne asistencije zbog policijskog časa.

U sve tri pomenute publikacije imamo intervjuje sa ženama s invaliditetom u kojima se prožimaju životna iskustva i stavovi. Okvir za sve tri knjige predstavlja socijalni model onemogućenosti koji je orijentisan prema ljudskim pravima, promeni okruženja, vrednosnih stavova drugih...

Bez asistencije nema egzistencije – poezija

Jedna od interesantnih akcija na novosadskoj aktivističkoj sceni onemogućavanih osoba bilo je i pisanje zajedničke pesme tokom akcije prikupljanja sredstava za finansiranje servisa personalne asistencije kao jedne od glavnih usluga i neophodne alatke za samostalni život osoba s invaliditetom.

Pre bilo kakvog pokušaja da se nešto kaže o akciji za prikupljanje sredstava za finansiranje servisa personalne asistencije, potrebno je objasniti šta je samostalan život onemogućavanih osoba, šta je personalna asistencija koja omogućuje samostalan život i koji su načini njenog finansiranja.

Prema definiciji ENIL-a (evropske mreže za samostalan život), samostalni život predstavlja svakodnevnu demonstraciju politike invalidnosti bazirane na ljudskim pravima. Samostalni život moguć je kroz kombinaciju različitih individualnih i okolinskih faktora koji omogućuju osobama s invaliditetom da imaju kontrolu nad sopstvenim životima. Ovo podrazumeva mogućnost da biraju i odlučuju gde, s kim i kako će živeti. Usluge moraju biti dostupne svima i to na osnovu jednakih mogućnosti koje osobama sa invaliditetom omogućuju fleksibilnost u svakodnevnom životu.⁸

Jedan od osnovnih preduslova za samostalan život osoba s invaliditetom ili onemogućavanih osoba jeste postojanje usluge personalne asistencije. Prema dokumentu ENIL-a,

nekim osobama sa invaliditetom može biti potrebna podrška ili personalna asistencija u svakodnevnom aktivnostima da im se pomogne u savladavanju prepreka i da žive samostalnije. Ovo podrazumeva sve od povremene podrške do podrške od 24 sata u toku dana. Aktivnosti mogu da obuhvataju podršku u ličnoj nezi, ishrani, oblačenju, kućnim poslovima, kupovini, asistenciji na poslu i tokom slobodnog vremena, kao i u komunikaciji, organizaciji dana ili sličnoj kognitivnoj ili psiho-socijalnoj podršci.⁹

Iz navedenog se može zaključiti da je onemogućavanim osobama neophodna personalna asistencija da bi živele van institucija i bile uključene u redovne, svakodnevne aktivnosti. Takođe, treba naglasiti da se personalna asistencija ne plaća putem određenih novčanih izdvajanja za osobe s invaliditetom, čija je svrha pokrivanje troškova potrebne asistencije. Personalna asistencija bi trebalo da bude obezbeđena na osnovu individualne procene potreba i u zavisnosti od životne situacije svake pojedinačne osobe (Keravica, 2022a).

Ipak, dobro je poznata činjenica da je Srbija zemlja u tranziciji sa visokim stepenom siromaštva i socijalnim nejednakostima. Lokalna zajednica ne odvajava dovoljno sredstava za finansiranje servisa personalne asistencije, tako da su potrebna dodatna sredstva. Sve do 2019. godine Grad Novi Sad je usluge personalne asistencije finansirao projektno, a ne preko direktne budžetske linije. Imajući sve to u vidu, novosadska organizacija Centar „Živeti uspravno” organizovala je niz akcija u svrhu prikupljanja sredstava za finan-

⁸ Videti: <https://www.czuns.org/samostalni-zivot/>

⁹ Isto.

siranje servisa personalne asistencije. Ovim akcijama pitanje finansiranja servisa personalne asistencije postaje pitanje zajednice, što je potpuno u skladu s onim što proklamuje socijalni model onemogućenosti. Tokom ovih događaja, posetioци su imali priliku da kupe knjige koje su donirali različiti novosadski izdavači i da podrže Centar „Živeti uspravno” koji organizuje servis personalne asistencije. I to nije bilo samo puko prikupljanje sredstava za servis personalne asistencije, nego obostrana saradnja jednog udruženja onemogućavanih osoba i lokalne zajednice, u gradu u kojem se organizuje ovaj servis. U svakoj svojoj akciji Centar „Živeti uspravno” postajao je ad hok kulturni centar koji organizuje pesničke večeri, koncerte, performanse, tribine, projekcije filmova, čime bogati kulturnu ponudu grada, a usput prikuplja sredstva za personalnu asistenciju u Novom Sadu. Akcije su korisnice i korisnici personalne asistencije, saradnici i saradnice Centra „Živeti uspravno” organizovali/-e u mnogim knjižarama, galerijama i kulturnim centrima i ovim događajima su prisustvovalе mnoge ličnosti iz sfera književnosti, novinarstva i aktivizma.

Prva pesma o personalnoj asistenciji, napisana na srpskom jeziku, nastala je na društvenoj mreži Fejsbuk, tokom zajedničke onlajn mesindžer radionice na kojoj su učestvovalе korisnice personalne asistencije i aktivistkinje organizacije Centar „Živeti uspravno”: Zorana Pavlica, Senka Nenadov, Dragana Marković, Jelena Sekulić, Tatjana Stojišić Petković, Ljiljana Čakmak, Marija Maca Obrovački, Marija Đorđević Vrebalov, Jelena Sokfer. Pesma pod nazivom „Bez asistencije nema egzistencije” izvedena je na pesničkoj manifestaciji „Poetarium”¹⁰ krajem novembra 2019.

Pesma „Bez asistencije nema egzistencije” govori o samostalnom životu osoba s invaliditetom. Korisnice opisuju svakodnevne aktivnosti koje obavljaju zahvaljujući usluzi personalne asistencije. Zapravo, korisnice u ritmu slem poezije, u ritmu džeza opisuju jedan svoj dan u kojem pale cigaretu i idu do kupatila, žive zajedno sa svojim partnerom, žele dan po svojoj meri, a u svakom trenutku im se postavlja pitanje *hoće li imati asistenciju za sutra, odnosno da li će postojati finansijska sredstva za nastavak finansiranja servisa personalne asistencije?*

U odnosu na tri publikacije u kojima su objavljeni razgovori sa ženama s invaliditetom, korisnice personalne asistencije u toku pisanja zajedničke pesme potpuno izlaze iz autobiografskih narativa i na kreativan način preobličavaju vlastito iskustvo onemogućenosti. Kroz kreativni proces pisanja zajedničke pesme korisnice su pokrenule novi oblik aktivizma koji je doveo do poboljšanja položaja onemogućavanih osoba u Novom Sadu i borbi protiv nejednakosti kao društvene prakse. Nakon dugogodišnjih akcija, kampanja, zagovaranja Centra „Živeti uspravno”, Grad Novi Sad počeo je da finansira personalnu uslugu personalne asistencije preko direktne budžetske linije.

¹⁰ Pesnička manifestacija „Poetarium” organizuje se kontinuirano od 2012. godine, jednom mesečno u Novom Sadu. Pokretač manifestacije je novosadski pesnik Nikola Oravec. U različitim prostorima, pesnici koji se prijave čitaju svoje pesme pred publikom. Tokom ovih večeri pesnici izvode stihove, a sam karakter događanja je blizak slem poeziji.

Zaključak

Iz dvadesetogodišnje aktivističke prakse u okviru pokreta onemogućavanih osoba, mogu se uočiti kako se teorija onemogućenosti, životni narativi žena s invaliditetom i konkretne akcije međusobno prepliću i kako postavljeni okvir socijalnog modela onemogućenosti dovodi do postepenih promena. U svemu tome ključnu ulogu ima pisana forma u obliku intervjua, razgovora s aktivistkinjama u pokretu onemogućavanih osoba i zajedničko pisanje pesme.

Ipak, da životni narativi onemogućavanih osoba ne bi bili puko prepričavanje života, koje bi im nanosilo štetu, potrebno je da same onemogućavane osobe kontrolišu načine sopstvenog predstavljanja. Počesto marginalizovane i u samom pokretu onemogućavanih osoba i nevidljive od strane drugih žena u feminističkom pokretu, svojim aktivizmom, u primerima o kojima sam pisao u okviru teksta, izborile su se makar u nekoj meri za smanjivanje nejednakosti kao društvene prakse pišući ponekad i o najintimnijim trenucima iz svoga života. Kroz vlastite životne priče, aktivistkinje u pokretu onemogućavanih osoba hrabro dele vlastitu intimu, svoje životno iskustvo i postaju vidljivije u zajednici. Jer, kako je zapisao Čarls Tejlor u svom eseju „Politika priznanja“:

Otkrivanje mog vlastitog identiteta znači da ga ne stvaram u izolaciji, nego da ga zadobijam kroz dijalog sa drugima, delom očitovan, delom unutrašnji. (Gatman, 2003: 40)

Osnovni okvir u kojem osobe sa invaliditetom ostvaruju dijalog s drugima jeste socijalni model onemogućenosti, koji je usko povezan sa teorijom onemogućenosti, odnosno sa studijama onemogućenosti.

Kako je navedeno u radu, socijalni model uokviruje sve aktivističke poduhvate u poslednjih pedesetak godina i napore da se poboljša i unapredi položaj onemogućavanih osoba širom sveta. Od posebne važnosti za pravilno razumevanje socijalnog modela onemogućenosti jesu teorija, odnosno studije onemogućenosti. Uprkos tome što se širom sveta na univerzitetima otvaraju katedre za studije invalidnosti, u Srbiji, i pored postojanja literature, još nisu ustanovljeni organizovani studijski programi. Aktivizam žena s invaliditetom, publikacije o kojima je bilo reč, kao i literatura na koju sam se pozivao, dokazuju da za studijske programe takve vrste, u Novom Sadu, kao i u samoj Srbiji, postoji potencijal. Studije onemogućenosti su studije budućnosti.

IZVORI:

- Bracić, Milica; Ružičić Novković, Milica Mima; Savić, Svenka (ur.). (2009). *Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini*. Novi Sad: Centar „Živeti uspravno”, Zavod za ravnopravnost polova, Udruženje građana „Ženske studije i istraživanja”, Futura publikacija.
- Dejvidson, Majkl. (2021). „Univerzalni dizajn”. *Rizom*, 2. (jesen–zima).
- Gatman, Ejmi (ur.). (2003). *Multikulturalizam – ispitavanje politike priznanja*. Novi Sad: Centar za multikulturalnost.

- Grupa autora. (2021). „Bez asistencije nema egzistencije”. *Rizom*, 2. (jesen–zima)
- Honet, Aksel. (2009). *Borba za priznanje – Moralna gramatika društvenih sukoba*. (Aleksandra Kostić, prev.). Beograd: Albatros plus.
- Keravica, Radoš. (2022). „Šta su studije onemogućenosti”. <https://radoskeravica.com/sr/sta-su-studije-onemogucenosti/>
- Keravica, Radoš. (2022a). „Personalna asistencija – kome je namenjena?”. <https://radoskeravica.com/sr/personalna-asistencija-kome-je-namenjena/>
- Milinković, Milesa. (2021). „Žena sa invaliditetom u filmu (kao metafora upornosti i slabosti)”. *Rizom*, 2. (jesen–zima).
- Mirić, Filip. (2019). „Modeli pristupa invalidnosti”. <https://uklonimobarijere.rs/modeli-pristupa-invalidnosti/>
- Rajkov, Gordana. (2004). *Prepreke za jednakost – dvostruka diskriminacija žena sa invaliditetom*, Beograd: Centar za samostalan život invalida Srbije.
- Tatić, Damjan. (2011). *Zaštita ljudskih prava osoba sa invaliditetom*, Beograd: Službeni glasnik.
- Timotić, Svjetlana; Čanak, Marijana. (2018). *Žene koje menjaju stanje stvarnosti stvarnosti*. Novi Sad: Iz kuga – Vojvodina: organizacija za pomoć ženama sa invaliditetom.
- Šekspir, Tom. (2021). „Socijalni model invalidnosti”, *Rizom*, 2. (jesen–zima).